

अर्थद्वीप

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे
• ४७ वे वार्षिक राष्ट्रीय अधिवेशन
दिनांक ५, ६ आणि ७ नोव्हेंबर २०२२
• जे. ई. एस. कॉलेज, जालना

• मुख्यसंपादक
प्रोफेसर दिलीप अर्जुने

Online on <https://jesjalna.org/economics/index.html>

बदलती भारतीय अर्थव्यवस्था आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार

पा.संजय दादासाहेब ठिगळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारती विद्यापीठाचे,मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय,

कडेगाव, सांगली. आजीव सदस्य क्रमांक; ५९८ ई-मेल: thigalesanjay@gmail.com

मोबाईल: ९४२२०४१९२९

विदर्भातील एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेला मुलगा प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेतो. मोठ्या जिद्दीने उच्च शिक्षणासाठी विदेशात जातो. एवढेच नव्हेतर उच्च शिक्षण घेऊन विदेशातच न राहता देश प्रेमापोटी भारतात येतो. आपल्या देशातील लोकांच्या समस्या जाणून घेतो. अन आयुष्यभर लोकांच्या सेवेत राहतो. असा माणसातला माणूस म्हणजे डॉ.पंजाबराव देशमुख. आपण ज्या समाजातून आलो त्या समाजाचे आपण काहीतरी देणे लागतो याची जाण आणि भान असणार्या डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासातील अडसर ओळखले. दारिद्र्य आणि अज्ञान हेच खरे दोन अडसर ओळखून अग्रक्रमाने कृषी व्यवस्था सुधारण्यावर अधिक भर दिला. भारतासारख्या कृषिप्रधान राष्ट्राचा विकास करायचा असेल तर कृषक लोकांचे अज्ञान प्राधान्याने दूर केले पाहिजे म्हणून त्यांनी आर्थिक प्रगतीबरोबरच शैक्षणिक प्रगतीवर भर दिला. त्यासाठी त्यांनी विदर्भात शैक्षणिक संस्थांचे जाळे तयार केले. त्यांनी कृषी विकास साधने हाच प्रगतीचा महत्वाचा टप्पा ठरविला. खेड्यांचा विकास झाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने भारताची प्रगती होणार नाही याचे ज्ञान त्यांना अवगत असल्यामुळेच त्यांनी ग्रामीण विकासावर अधिक भर दिला. विशेषतः शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी कृषी विकासासाठी त्यांनी आपले जीवन खर्ची घातले.

कोणत्याही देशाच्या विकास प्रक्रियेत भूतकाळ,वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ (२)

महत्वाचा असतो.हे जरी खरे असले तरी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा विचार त्याच्यापलीकडचा होता. त्यांच्या मते काही गोष्टी कालानुरूप विसरता आल्या पाहिजेत.तर काही गोष्टींचा आपण त्याग केला पाहिजे.एवढेच नव्हे तर काही गोष्टी गाढता आल्या पाहिजेत आणि समाजाच्या हितासाठी काही गोष्टींचा अंगीकार केला पाहिजे. त्यातूनच त्यांची एक नवीन विचारधारा दिसून येते. 'भूतकाळ विसरा, तलवार विसरा, जातिभेद पुरा, सेवाभाव धरा' हे त्यांनी त्यांचं ब्रीदवाक्य ठरविले. भारताला शाश्वत विकास करायचा असेल तर या ब्रीदवाक्याची नव्याने पेरणी करण्याची गरज आहे. एवढेच नव्हे तर भारताचे पहिले कृषी मंत्री म्हणून त्यांनी दिलेल्या योगदानाचा आणि आर्थिक विचारसरणीचा नव्याने अभ्यास करण्याची गरज आहे. त्यांचा कृषक क्रांतीचा प्रयोग हा आजही उपयोगी असा आहे. शेतीतील नापिकी आणि सावकाराकडून होणारी पिळवणूक आणि त्यातून होणार्या हाल अपेष्टा कमी होण्यासाठी जन आंदोलनाचा मार्ग त्यांनी स्वीकारला कृषी विकास,शिक्षण व्यवस्था आणि सामाजिक सुधारणा या त्रिसूत्रीचा अंगीकार केला. आजची भारतीय अर्थव्यवस्था आणि अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने विचारात घेता त्यांनी मांडलेल्या आणि अंगिकारलेल्या वैश्विक आर्थिक विचारसरणीचा नक्कीच उपयोग होईल.फक्त गरज आहे ती प्रबळ इच्छाशक्तीची आणि काटेकोर अंमलबजावणीची.

कळीचे मुद्दे: भारतीय कृषी व्यवस्था -बदलते स्वरूप-डॉ.पंजाबराव देशमुख यांची आर्थिक विचारसरणी

प्रस्तावना:

आज पर्यंतचा इतिहास पाहिला तर एक गोष्ट लक्षात येते कि अनेक क्षेत्रात ज्या चळवळी झाल्या त्या चळवळीना जाणकार नेतृत्व मिळत गेले. त्यामुळेच विकासाची प्रक्रिया गतिमान झाली. विशेषतः ग्रामीण विकासाच्या चळवळीला मा.वर्गीस कुरीअन यांच्यापासून ते मा. डॉ.वसंतदादा पाटील यांच्यापर्यंत आणि मा. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्यापासून ते मा.यशवंतराव चव्हाण यांच्यापर्यंत असे एक ना अनेक दूरदृष्टी असणारी जाणकार नेते मंडळी भेटली म्हणूनच खऱ्या अर्थाने विकासाला चालना मिळाली असे म्हटले तर फारसे वावगे होणार नाही. विशेषतः डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या जीवनात शिक्षण, कृषी, समाजसेवा आणि ग्रामविकास या क्षेत्रात केलेले काय महत्वपूर्ण आहे. कृषक क्रांतीचा एक आगळा वेगळा प्रयोग त्यांनी केला. कृषक क्रांतीचा प्रयोग हा आजही उपयोगी असा आहे.

अभ्यासाचे हेतू :

सध्याचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाच्या अश्वावर आरूढ झालेल्या लोकांचे युग आहे. एवढेच नव्हे तर खाजगीकरण, उदारीकरण, आणि जागतिकीकरणाचे वारे येऊन जवळपास दोन दशकाचा काळ लोटून गेला आहे. त्या पार्श्वभूमीवर डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारसरणीचा चिकित्सकपणे अभ्यास करणे व बदलत्या परिस्थितीत ते विचार कितपत लागू होतात ते पाहणे

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार यांची आर्थिक विचारसरणी:

शेती हाच खरा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा :

शेती हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे याची जाण आणि भान असणाऱ्या डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी कृषिविषयक अनेक दूरगामी विचार मांडले त्यांचा प्राधान्याने विचार करणे आणि त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे अपेक्षित आहे. शेतकरी वर्ग असंघटित असल्यामुळे तो सर्वच बाबतीत लुबाडला जातो. संपूर्ण जगाला अन्नधान्याचे बाबतीत स्वयंपूर्ण करण्याची प्रचंड ताकद या बळीराजात असताना स्वतः तो आणि त्याचे कुटुंब अर्धपोटी-अर्धनग्न असावे हे कटुसत्य डॉ. पंजाबरावांनी ओळखून भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ७५ टक्के शेती करणाऱ्या भारतीय किसानाकरिता भारत कृषक समाज या राष्ट्रव्यापी संघटनेची स्थापना करून शेतकर्यांना एक स्वतंत्र व्यासपीठ निर्माण करून दिले. डॉ. पंजाबरावांनी भारत कृषक समाज ही संपूर्ण शेतकरी समाजाला उपलब्ध करून दिलेली फार मोठी देणगी आहे. शेती, शेतकरी आणि शेतमजूर हा वर्ग महत्वाचा:

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना शेती, शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्याविषयी खूप कळवळा होता. शेतकरी जागरूक राहिला पाहिजे. म्हणून त्यांनी १९२७ रोजी शेतकरी संघाच्या प्रचारासाठी महाराष्ट्र केसरी नावाचे वृत्तपत्र चालविले. त्यामुळे शेतकरी वर्गात जाणीव जागृती होणे शक्य झाले. आज शेतकरी वर्गासाठी अग्रोवन पासून ते शेतकरी अशी अनेक मासिके कार्यरत आहेत त्याचा पाया खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्र केसरीच्या माध्यमातून डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी घातला. आज अजूनही शेतकर्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शेतीला पूर्णपणे वाहून घेतलेल्या मासिकांची गरज आहे. भारतातील सावकारांचा प्रभाव त्यांच्या लक्षात आला होता त्यामुळेच त्यांनी शेतकर्यांची कर्जातून मुक्तता व्हावी या व्यापक उद्देशाने १९३३ मध्ये कर्ज लवाद कायदा करण्यासाठी पुढाकार घेतला. आज कर्ज माफीविषयी शेतकरी सातत्याने आक्रोश करित आहे. त्याची जाण त्यांना नऊ दशकापूर्वीच झाली होती. शेतीतील नापिकी आणि सावकाराकडून होणारी पिळवणूक आणि त्यातून होणाऱ्या हाल अपेष्टा कमी होण्यासाठी त्यांनी जन आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारला. आज जनआंदोलन चिरइन टाकण्याकडे अधिक कल वाढलेला दिसून येतो.

शेतकर्यांचा मुलगा शिकला पाहिजे त्याशिवाय खेडी सुधारणार नाहीत:

शिक्षणापासून वंचित राहणारा माणूस काहीच करू शकणार नाही हे त्यांनी ओळखून १९२६ मध्ये होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी १९२६ मध्ये आनंद छात्रालय काढले. शेतकऱ्यांच्या अधोगतीचे मूळ असंघटीतपणात आहे हे लक्षात आल्यामुळेच त्यांनी १९२७ मध्ये शेतकरी महासंघाची स्थापना केली. एवढेच नव्हेतर १९३२ मध्ये भारत कुषक समाजाची स्थापना केली. शेतकरी एकसंघ नसेल तर पुढच्या किमान १०० वर्षांचा विचार करून डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले .भारताचे पहिले कृषिमंत्री म्हणून त्यांनी केलेले कार्य मोठे होते.म्हणूनच तर त्यांना हिंदुस्थानच्या कृषी क्रांतीचे जनक असे म्हणतात.

माझा शेतकरी हा भारताचा राजा झाला पाहिजे:

केंद्रीय कृषिमंत्री असताना डॉ. पंजाबरावांनी भव्य दिव्य अशा जागतिक कृषी प्रदर्शनाचे नवी दिल्ली येथे ११ डिसेंबर १९५९ ते फेब्रुवारी १९६० या दरम्यान आयोजन केले होते. अंदाजे १०० एकर जागेत हे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. हे कृषी प्रदर्शन भारताच्या कृषी क्रांतीच्या इतिहासातील मैलाचा दगड ठरले. देशाच्या कानाकोपऱ्यातून शेतकऱ्यांचे लोढेच्या लोढे हे प्रदर्शन पाहण्यास व ज्ञान ग्रहण करण्यास उपस्थित राहू लागले. एक नवा क्रांतीचा विचार घेऊनच शेतकरी परतत होते. पंजावपासून तर कन्याकुमारीपर्यंत शेतकऱ्यांचे जबरदस्त संघटन उभे झाले. पंजाबचे शेतकरी तर 'हमारा पंजाबराव पंजाबदा' असे संबोधू लागले.डॉ. पंजाबरावांनी या प्रदर्शनाच्या माध्यमातून भारतीय शेतकऱ्याला जागतिक दर्जा मिळवून दिला. जगात मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. माझा शेतकरी हा भारताचा राजा झाला पाहिजे हे भाऊसाहेबांचे स्वप्न होते.त्यांनी त्यांचे कार्य फक्त शेतकरी समाजापुरते मर्यादित ठेवले नाही तर त्यांनी १९५६ मध्ये अखिल भारतीय दलित संघाची स्थापना केली. एवढेच नव्हे तर १८ ऑगस्ट १९२८ मध्ये अमरावती येथे अंबाबाई मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले व्हावे म्हणून सत्याग्रह केला. देवस्थानची संपत्ती सरकारने ताब्यात घेऊन विधायक कार्य करावे या उद्देशाने १९३२ मध्ये हिंदू देवस्थान संपत्ती बिल मांडले.शिक्षक हा शिक्षण व्यवस्थेचा खरा आधारस्तंभ आहे हे ओळखून त्यांनी प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्या सोडवण्यासाठी प्राथमिक शिक्षक संघाची स्थापना केली.प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्या सोडविण्याकरिता 'भारतीय प्राथमिक शिक्षक संघ' स्थापन केला. कृषी विकास,शिक्षण व्यवस्था आणि आणि सामाजिक सुधारणा या त्रिसूत्रीचा अंगीकार केला. शिक्षण व्यवस्थेत वाढलेला बाजार आणि त्यातून शिक्षकांची होणारी ससेहोलपट विचारात घेता डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्यासारखा शिक्षण सुधारक निर्माण होणे काळाची गरज आहे. देश विकासाच्या चळवळीत स्वतःचे आयुष्य स्वतःची विद्वत्ता,प्रतिष्ठा वैज्ञानिक दृष्टी ठेवून पणाला लावले. ग्रामीण बहुजनाला आत्मनिर्भर होण्याची प्रेरणा डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी दिली.

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे जीवन म्हणजे पुढच्या पिढीला आदर्शवत असाच आहे. त्यांच्या अत्याहतपणे कार्यरत असण्याचा स्वभामुळे आणि अति श्रमांमुळे अखेरीस त्यांना पक्षाघाताचा झटका आला आणि दिल्ली येथे त्यांचे हृदयविकाराने निधन झाले. त्यांच्या स्मरणार्थ अकोल्यास पंजाबराव कृषी विद्यापीठ स्थापन करण्यात आले आहे. मात्र खऱ्या अर्थाने डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे विचार पुढे घेऊन जावयाचे असतील तर फक्त विद्यापीठे स्थापून चालणार नाहीत तर अशी विद्यापीठे समाजोपयोगी कशी होतील यावर अधिक भर देण्याची गरज आहे.

'भूतकाळ विसरा, तलवार विसरा, जातिभेद पुरा, सेवाभाव धरा' :

माणसाच्या अधोगतीची जी अनेक कारणे आहेत.त्यामध्ये वाढता कर्जबाजारीपणा, असंघटितपणा आणि अज्ञाना हेच आहे म्हणून शेतकरी वर्गाने एका वेगळ्या भ्रमातून बाहेर पडले पाहिजे त्यासाठी त्यांनी सर्व भारतीय लोकांना एवढेच नव्हे तर तमाम मानव जातीला एक महत्वाचा संदेश दिला.तो म्हणजे 'भूतकाळ

विसरा, तलवार विसरा, जातिभेद पुरा, सेवाभाव धरा' एवढेच नव्हे तर त्यांनी त्यांचा जगण्याचे ब्रीद वाक्य ठरविले.

भूतकाळ विसरा: भारताचा भूतकाळ म्हणजे इंग्रजांनी चालवलेली जुलमी राजवट, त्यातून संपत्तीचे झालेले वहन. त्यातून निर्माण झालेली भारताची बिकट परिस्थिती, सावकार आणि सराफी पेढीवाल्यांच्या कचाट्यात अडकलेली ग्रामीण अर्थव्यवस्था, शेतकरी आणि शेतमजुरांची झालेली वाताहत अशा एक ना अनेक गोष्टी भूतकाळात घडून गेल्या त्यातून आपण बरेच काही शिकलो. वरील सर्व दुष्टचक्रातून बाहेर पडण्यासाठी आपण मोठ्या प्रमाणावर लढा दिला. स्वातंत्र मिळाले हे जरी खरे असले तरी आता भूतकाळ विसरून वर्तमानात जगण्याचे दिवस आलेत आणि भविष्यकाळ उज्वल आहे. हाच धागा डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारतून पुढे आलेला दिसून येतो.

तलवार विसरा:

जगाचा इतिहास हा युद्धखोरीचा, भांडवलशाहीला खतपाणी घालणारा आहे. एवढेच नव्हे तर त्यातून अनेकवेळा सर्व जगच युद्धाच्या खाईत लोटले गेले त्याच्यातून दोन महायुद्धे झाली. जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर येऊन बसले आहे कि काय अशी भीती निर्माण होऊ लागली. भारताचा इतिहास राजे राजवाड्यांचा आहे. एकमेकांवर स्वार्था करणे आणि त्यांचा प्रदेश काबीज करून सत्ता संघर्ष करणे हे नेहमीचेच होऊन बसले होते. यातून साध्या काहीच झाले नाही. याउलट यातून अशांतता निर्माण होण्यापलीकडे काहीच झाले नाही त्यादृष्टीने विचार केला तर तलवार विसरा हा विचार शांतीचा संदेश देणारा असून तो महात्मा गांधींच्या विचारधारेची मिळता जुळता आहे असे म्हटले तर फारसे वावगे होणार नाही.

जातीभेद पुरा:

जातीपातीच्या भिंती नेहमीच विकासाच्या अडसर ठरल्या. मानवता आणि माणुसकीला काळिमा फासणारी सर्वात वाईट गोष्ट कोणती असेल तर ती म्हणजे जातीपातीचे राजकारण आणि अर्थकारण. डॉ. पंजाबराव देशमुख हे जाती धर्माच्या पलीकडे जाऊन विचार करणारे थोर समाजशास्त्रज्ञ होते. एवढेच नव्हे तर ते काळाच्या पलीकडे जाऊन विचार करणारा आणि दूरदृष्टी असणारा भला माणूस होता. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे एकूणच जीवनकार्य पाहिले तर एक गोष्ट लक्षात येते कि त्यांनी जातीपातीचे समूळ उच्चाटनासाठी करण्यासाठी आयुष्यभर कार्य केले.

सेवाभाव धरा:

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी सेवा भाव विकसित करण्यावर अधिक भर दिलेला दिसून येतो. त्यापाठीमागे सहकार चळवळ आणि तिचा व्यापक दृष्टीकोन लपलेला दिसून येतो. अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर वाढत चाललेली स्पर्धा, भांडवलशाहीने मांडलेला उन्माद, चंगळवादी प्रवृत्तीने गाठलेला कळस विचारात घेता सेवा भाव या गोष्टीला अन्यन्यसाधारण महत्त्व आहे. सेवाभाव हाच खरा भाव हि विचारधारा त्यांनी टीकाच्या नफेखोरीला आळा घालण्यास उपयुक्त ठरणारी आहे. विशेषतः अलीकडच्या काळात सहकारी चळवळीला लागलेली घरघर आणि खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेने घेतलेली गती विचारात घेता डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची सेवा भावाची कल्पना भारताच्या एवढेच नव्हे तर तमाम जागतिक अर्थव्यवस्थेला शाश्वत विकासाकडे घेऊन जाणारी आहे.

निष्कर्ष :

1) शेतात रावणारा शेतकरीच नष्ट झाला तर काय अवस्था होईल असा सवाल त्यांनी हावर्ड गोएल यांच्यासमोर मांडला होता. आज सरकारला सरकारला परखडपणे सवाल विचारणाऱ्या माणसांची गरज आहे.

- २) कृषक हेच देशाचे खरेखुरे विकासधारक आहेत असा शेतकऱ्याविषयी कळवला असणारा जनता राजा निर्माण झाला पाहिजे.
- ३) शेती गहाण टाकून विदेशात शिक्षणासाठी जाणाऱ्या आणि मातृभूमीची ओढ असणाऱ्या भूमिपुत्रांची संख्या घटू लागली आहे.
- ४) दारिद्र्य आणि शिक्षणाचा वाढत चाललेला बाजार आणि शेतकरी संघटनेचा कमी होत चाललेला दबदबा विचारात घेता परिस्थितीत खूपच बिकट आणि घातक आहे. त्यासाठी शेतकऱ्यांचा दबावगट तयार करण्याची गरज आहे.
- ५) शिक्षण, शेती याचा सुरेख संगम डॉ.पंजाबराव देशमुख घातला. शेती आणि शिक्षण या दोन घटकांची नाळ अलीकडे तुटत चालली आहे. खेड्यापाड्यातल्या लाखो मुलांना शिक्षणाची दारे उघडून देणारी आणि विद्यार्थी हाच केंद्रबिंदू मानून कार्यरत राहणारी यंत्रणा विकसित करावी लागणार आहे.
- ६) 'भूतकाळ विसरा, तलवार विसरा, जातिभेद पुरा, सेवाभाव धरा' हे त्यांनी त्यांचं ब्रीदवाक्य ठरविले. भारताला शाश्वत विकास करायचा असेल तर या ब्रीदवाक्याची नव्याने पेरणी करावी लागेल. त्यांचे विचार शांततेचा पुरस्कार करणारे, जातीयवादाच्या विरुद्ध बंद करून उठणारे आणि सेवा भावाचा अंगीकार करणारे आहेत.
- ७) डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी मांडलेली विचारसरणी हि काळाची गरज होती.
- ८) डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे विचार २१ व्या शतकातसुद्धा उपयोगी पडणारी आहेत.
- ९) डॉ.पंजाबराव देशमुख आर्थिक विचारसरणी कृषी क्षेत्राला नवसंजीवनी देणारे आहेत.